

Reformacja: między ideą a realizacją. Aspekty europejskie, polskie, śląskie / Reformation: zwischen Idee und ihrer Umsetzung. Europäische, polnische und schlesische Aspekte, red. Lucyna Harc, Gabriela Wąs, Kraków 2019, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, ss. 343, 6 s. tablic: fak-symile, fotografie

31 października 1517 r. mnich augustiański Marcin Luter skierował do arcybiskupa Moguncji i Magdeburga Albrechta Hohenzollerna (1490–1545) list, do którego załączył *Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*, tj. słynne 95 tez przeciwko odpustom. Były one rezultatem głębokiej analizy życia i działań ówczesnego Kościoła katolickiego, w tym praktyki handlu odpustami i stanowiskami kościelnymi, ale i wypadkową osobistych doświadczeń i przeżyć Lutra, jego wewnętrznych niepokojów czy braku zrozumienia dla wieloletnich zaniedbań w duszpasterstwie, katechizacji, praktyce celebracji liturgicznej i w wykładzie wiary. Dokument ten dość szybko znalazł zwolenników zarówno w Rzeszy Niemieckiej, jak i poza jej granicami, stając się jednocześnie katalizatorem dla wielu ruchów chrześcijańskich, których przeznaczeniem było zreformowanie rzeczywistości eklezjalnej w jej wybranych aspektach. Był to symboliczny początek nowego rozdziału w historii Kościoła w Europie.

Współcześnie „rozejsście się dróg” w chrześcijaństwie rozpatrywane jest najczęściej w kategoriach historycznych, choć obchodzony w 2017 r. jubileusz wystąpienia Marcina Lutra zaświadcza na pewno o istnieniu znacznie szerszego dziedzictwa kulturowego, religijnego i literackiego. Z okazji tych uroczystości przygotowano wiele wystaw okolicznościowych i koncertów, zorganizowano kongresy, odczyty i wykłady tematyczne, a także inne popularnonaukowe i kulturalne przedsięwzięcia, np. spacerów edukacyjnych czy gry miejskie, zaangażowano szerokie grono zainteresowanych osób. Drukiem ukazało się też wiele prac naukowych – od katalogów wystaw po pojedyncze artykuły i monografie, w których historycy, historycy Kościoła, sztuki, teologowie albo literaturo- i kulturoznawcy skonfrontowali się głównie z polską (choć niekoniecznie polskojęzyczną) historiografią tego wydarzenia. Bogactwo tematyczne reformacji, różnorodność ujęć, a także selekcja materiału źródłowego pozwalają im na to, by pięć wieków po wystąpieniu Marcina Lutra nadal mogli dyskutować o kształcie i wielowymiarowości tego wydarzenia.

W taki nurt badawczy wpisuje się również dwujęzyczna praca zbiorowa pod redakcją Lucyny Harc i Gabrieli Wąs pt. *Reformacja: między ideą a realizacją. Aspekty europejskie, polskie, śląskie*. Tytuł publikacji jest (zapewne celowo) niejednoznaczny, enigmatyczny. Nie znając jeszcze jej treści, można snuć domysły na temat tego, co znajduje się między wspomnianą ideą a jej realizacją? Czy chodzi tu o przestrzeń pomiędzy wypracowaniem przez Marcina Lutra koncepcji odnowy Kościoła a jej wdrożeniem przez późniejszych

myślicieli-teologów? Czy może o dotąd nieopisane tło roku 1517, po którym niczym w grze w domino doszło do kolejnych wydarzeń, tak znamienych dla kształtowania się nowej denominacji chrześcijańskiej? A może o samodzielnie dokonywaną interpretację nauki luteriańskiej, która z biegiem czasu doczekała się uzupełnień, niekoniecznie zgodnych z pierwowzorem, a przez to także stojących na granicy między prawowiernością a herezją?

Wątpliwości rozwiewa nieco *Wprowadzenie* (s. 7–16, w j. niemieckim s. 17–27), w którym Redaktorki, badaczki m.in. historii Śląska nowożytnego, zarysowały problematykę tomu i w pierwszej kolejności podkreśliły przełomowość wystąpienia Lutra, związaną nieodłącznie z nadzieją na odrodzenie Kościoła, wiary i życia chrześcijańskiego. Ponieważ religia w nowożytności stanowiła integralną część życia społecznego, reformacja musiała być wielowymiarowa, tj. obejmować różne aspekty ludzkiej egzystencji. Mozaika etniczna, kulturowa, religijna czy polityczna, jaką zaobserwować można było w ówczesnych społeczeństwach europejskich, sprawiła także, że nie mogła ona stanowić konkretnego, sztywnego programu reform i przepisów. Nie była jednorodna, kontrolowana odgórnie, lecz miała charakter długotrwałego procesu przyswajania różnych wzorców i modeli chrześcijańskich, choć opartych niezmiennie na jednym fundamencie teologicznym (tj. Lutrze). Trudno się z takim podejściem Redaktorek i Autorów tomu nie zgodzić, skłania ono bowiem do podejmowania badań interdyscyplinarnych, wielowymiarowych i uwzględniających różne role *homo religiosus* w kontekście przemian społeczno-politycznych.

Zgodnie z zapowiedzią Autorzy tekstów zawartych w publikacji nie tyle dokonują bilansu reformacji, ile raczej ukazują skomplikowane drogi, jakimi odbywało się ucieleśnienie idei Lutra (s. 9) i zwracają uwagę na różnorodność procesów adaptacji tej myśli do praktyki życia codziennego w Europie, Rzeczypospolitej, a w końcu i na Śląsku. Teksty antycypują wielkość tej idei, ale i wskazują na jej złożoność i trudności, jakie się z nią wiązały. Chronologicznie koncentrują się one głównie na wydarzeniach szesnastowiecznych, choć zakres prezentowanych zagadnień sięga w niektórych wypadkach również do współczesności (głównie w opisie kwestii historiograficznych), dzięki czemu uzyskujemy (bez wątpienia bardzo wybiórczy) wgląd w pięćsetletnią historię (post)reformacyjną.

Publikacja podzielona została na sześć części i prowadzi czytelnika od ogólnego spojrzenia europejskiego o znamionach historiograficznych, poprzez wgląd w polskie i czeskie przejawy asymilacji myśli reformacyjnej, aż po opis śląskiej reformacji w kontekście analizy szkolnictwa czy światopoglądu ówczesnego duchowieństwa. Autorzy tekstów to głównie nowożytnicy, historycy Kościoła, reformacji, kultury i religii, sztuki/ikonografii o szerokich zainteresowaniach badawczych i dorobku (przynależący do dyscypliny nauk historycznych), potrafiący zarówno umiejętnie obcować z materiałem źródłowym, jak i wysnuwać z niego ciekawe wnioski i wypracowywać własne koncepcje. Skonfrontowali się oni z zagadnieniem początków reformacji,

które jedynie z pozoru wydaje się proste, jak wtedy, kiedy sprowadzone zostaje wyłącznie do momentu wystąpienia Marcina Lutra w 1517 r. i późniejszego rozprzestrzeniania jego nauki. Na obraz całego procesu reformacyjnego składa się jednak wiele uwzględnionych przez nich elementów, np. kulturowo-religijnych, które zajął się (przykładowo ruch husycki, będący swoistą prainspiracją dla luteranizmu) i razem tworzą pewien skomplikowany konglomerat myśli teologicznej, etycznej, uzależnionych kulturowo zachowań społecznych i podejścia religijno-politycznego.

Część pierwszą rozpoczynają dwa artykuły nawiązujące do produkcji dziejopisarskiej na przestrzeni wieków. Odnotowujemy w tym miejscu, że w krajach skandynawskich badania historiograficzne marginalizują szerszy kontekst europejski i skoncentrowane są przede wszystkim na zawężającym i bezkrytycznym dyskursie nacechowanym narodowo lub zgoła wyznaniowo (Otfried Czaika, *Norwegian School of Theology, Religion and Society, Oslo*, s. 31–54). Rozwijające się dość prężnie dopiero od drugiej połowy XVIII w. dziejopisarstwo śląskich pastorów-historyków było natomiast nieustannie narażone na konfrontację z katolickim punktem widzenia, przez co nie mogło w obiektywny sposób opisywać wydarzeń związanych z reformacją Lutra i jej wdrażaniem (Lucyna Harc, Uniwersytet Wrocławski, s. 55–74). Są to istotne problemy badawcze, z którymi do dziś mierzyć się muszą historycy tego okresu.

Kolejna część prezentuje wybrane aspekty życia luteranów na styku z innymi denominacjami chrześcijańskimi, które podejmują się krytyki reformacji. Waldemar Kowalski (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, s. 77–113) omawia dwa druki¹ zawierające liczne przestrogi przed nowymi (heretyckimi) naukami i zagrożeniem zburzenia ówczesnego stabilnego porządku społecznego oraz zachęcające do wytrwania w dotychczasowej tradycji eklezjalnej. Negatywna ocena luteranów nie wyklucza tu jednak rzetelnej oceny stanu Kościoła katolickiego² i dostrzeżenia potrzeby jego naprawy. Podobne kwestie porusza Filip Wolański (Uniwersytet Wrocławski, s. 115–127), który koncentruje się na krytyce reformacji zawartej w dziełach kaznodziejskich okresu staropolskiego. Autor wskazuje na dużą popularność luteranowskiej literatury homiletyczno-pobożnościowej, ale i na swoistą, rozłożoną w czasie ewolucję kaznodziejstwa katolickiego, stojącego pod wpływem takich autorytetów jak Piotr Skarga, Jakub Wujek czy Adrian Junga, tj. od zacięcia polemicznego przez adaptację myśli z teologii pozytywno-kontrolerskiej aż po kazania kształtujące postawy moralne, choć nadal w konfrontacji z negatywnymi postawami luteranów. Ujęcie polskie zamyka tekst Sławomira Kościelaka (Uniwersytet Gdański, s. 129–144), który wymienia

¹ *Rozmowa nowa niektorego pielgrzyma z gospodarzem o niektórych cerymoniach kościelnych* (1549), *Rozmowy polskie, łacińskim językiem przeplatane* (1553). Zob. przyp. 15 i 60 w przywołanym tekście recenzowanej pracy.

² Próżność kleru, dziesięcina, nieskuteczność ekskomunik.

protestanckich duchownych pochodzących ze Śląska i szerzących idee reformacyjne w Prusach Królewskich.

Ciekawe spojrzenie na początki reformacji odnajdujemy w części trzeciej, poświęconej reformacji w Koronie Czeskiej. Artykuły Bogusława Czechowicza (Uniwersytet Śląski w Opawie, s. 147–162), Petra Hrachovca (Akademia Nauk Republiki Czeskiej) i Jana Zdichynca (Uniwersytet Karola w Pradze) (s. 163–187), a także Andrei Huczmanovej (Uniwersytet Karola w Pradze, s. 189–207) eksponują świeckie aspekty tego ruchu, w tym m.in. powierzenie państwu czy władcy roli opiekuna/patrona w misji „naprawiania człowieka i społeczeństwa” oraz przewodnika i zarządcy w ramach polityki religijnej (administrowanie instytucjami kościelnymi i ich majątkiem, dbałość o obronę dziedzictwa reformacji). Na uwagę zasługuje z pewnością tekst P. Hrachovca i J. Zdichynca, którzy w sposób bardzo przejrzysty wypunktowali zasady prowadzenia takiej polityki przez króla czeskiego Ferdynanda I, podkreślając jego nieocenioną rolę dla przetrwania klasztorów w okresie reformacji. To bardzo ciekawy przykład upowszechniania i utrwalania się myśli Marcina Lutra w Czechach.

Części czwarta, piąta i szósta koncentrują się z kolei wokół tematów śląskich. Martin Holý (Akademia Nauk Republiki Czeskiej, s. 211–228) i Christine Absmeier (Haus der Heimat des Landes Baden-Württemberg, s. 229–250) przedstawili wybrane aspekty szkolnictwa w okresie poreformacyjnym (luteranckie ordynacje szkolne z XVI–XVII w. i rola szkoły w procesie wdrażania idei reformacyjnych) i zaakcentowali znaczenie wychowania dzieci w duchu reformowanego humanizmu przy jednoczesnym zachowaniu wyznaniowego charakteru szkół. Autorzy zasygnalizowali, że w edukacji w różnych grupach wiekowych nawiązywano na tych terenach do pism Lutra i lokalnych autorytetów, dzięki czemu szkoły aktywnie uczestniczyły w procesie szerzenia idei reformacyjnych. Sytuację nie zawsze łatwego i pokojowego współistnienia luteranizmu i innych ruchów poreformacyjnych (szwenkfeldyści, filipiści, ewangelicy reformowani) prezentuje z kolei Gabriela Wąs (Uniwersytet Wrocławski, s. 253–274). Wacław Gojniczek (Uniwersytet Śląski w Katowicach, s. 275–291) i Renata Czyż (Miejska Biblioteka Publiczna w Wiśle, s. 293–311) wskazują dalsze możliwości badawcze, jakie oferuje opracowywana baza duchownych z Księstwa Cieszyńskiego oraz zbiory archiwalne i biblioteczne lokalnych instytucji, w tym Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie oraz Książnicy Cieszyńskiej. Tom, zaopatrzony w obszerny indeks osobowy, zamyka artykuł Małgorzaty Konopnickiej (Uniwersytet Zielonogórski, s. 315–327), ukazujący późniejsze losy reformacji, proces przejmowania kościołów w ramach rekatolizacji, a także współdziałanie szlachty na rzecz utrzymania luteranizmu na Śląsku (w tym odnowa patronatu). Autorka podkreśla jednak, że obecnie brak jest szczegółowych badań związanych z tworzeniem nowych świątyń na tych terenach i aspektami architektonicznymi.

Bez wątpienia praca pod redakcją Lucyny Harc i Gabrieli Wąs ukazuje interesujące wyniki badań naukowych o charakterze głównie historyograficznym, kulturo- i literaturoznawczym, i stanowi dobry przyczynek do dalszych interdyscyplinarnych analiz szerokiej historii reformacji. Pozytywnie ocenić należy na pewno próbę przekrojowego zilustrowania niektórych, we współczesnym polskim dyskursie naukowym mniej znanych problemów badawczych (np. tematy skandynawskie czy czeskie). Warto również zwrócić uwagę na opracowania zagadnień związanych z historią Śląska, które na tle powszechnej fascynacji fenomenem Marcina Lutra zaświadczaą o niesłabnącym zainteresowaniu badaczy losami partykularnego Kościoła lokalnego i życiem danych wspólnot chrześcijańskich. Zdaje się, że mimo wyraźnych tendencji do podejmowania syntetycznych badań historycznych właśnie takie prace będą mogły zaspokoić coraz większą ciekawość i głód zgłębiania dziejów „małych ojczyzn”. Z drugiej strony zauważalna jest z kolei pewna selektywność analizowanych zagadnień pod kątem topograficznym³ i przedmiotowym⁴. Nie jest to jednak zarzut. Zrozumiałym jest, że wymogi i ograniczenia wydawnicze, a także zainteresowania badawcze Autorów istotnie wpływają na dobór reprezentatywnych przykładów z (lokalnych) dziejów reformacji i nie pozwalają koncentrować się na szczegółach. Na szczęście zgodnie z tym, do czego zachęcają skrupulatnie przygotowane wykazy bibliograficzne, możemy sięgnąć po kolejne pozycje literatury specjalistycznej i poszerzyć horyzonty prowadzonych analiz, a omawianą publikację uznać za rzetelne wprowadzenie do historii Kościoła na Śląsku.

Liliana Lewandowska

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu

³ Proporcje: sześć tematów śląskich i osiem europejskich (w tym polskich, czeskich).

⁴ Powtarzające się wątki to działalność i twórczość pastorów luterańskich, szkolnictwo wyznaniowe, rola organu/władcy świeckiego w upowszechnianiu myśli reformacyjnej.